

THE ORIGINS OF NATIONALISM IN THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH. THE CHURCH AND THE STATE IN RUSSIA IN THE XVI-XVII CENTURIES

Marinela Diana Marinescu, PhD Student, "Babeş-Bolyai" University of Cluj-Napoca

Abstract: *One of the main problems which the Orthodox Churches from South-Eastern Europe are confronting with nowadays is nationalism, namely a mixture of orthodoxy, nation and ethnic pride which alters the catholicity and the universal message of the Church.*

If for countries as Greece, Serbia, Romania or Bulgaria it is rather easy to explain the phenomenon (given that these countries experienced a long period of more or less direct Turkish occupation), it is a little more complicated when referring to Russia. Even though it is generally accepted that nationalism and the combination of nationalism and religious confession are modern phenomena, if we look carefully in the history of Russia, we find that the „orthodox” nationalism has premodern roots.

From the Council of Ferrara-Florence and the proclamation of the russian autocephaly soon after that to the totally submission of the Church to the State and its transformation in a state department under tsar Peter the Great, passing by the invention of „the third Rome”, the creation of the Russian Patriarchate, the reform of Patriarch Nikon and the „raskol”, the „orthodox” nationalism arise, on the one hand, from the strained relationship between the Church from Russia and the Great Church from Constantinople (and implicitly from the relationship between Russians and Greeks), and on the other hand, from the too close relationship between State and Church.

Keywords: *nationalism, the third Rome, ethnic identity, Eastern Orthodox Churches, Russia*

Poate cea mai gravă problemă cu care se confruntă Bisericile Ortodoxe în secolul XXI este naționalismul, strânsa legătură care se face între ortodoxie, etnie și națiune (mergând în unele cazuri până la contopirea și identificarea totală a acestora din urmă cu prima), toate amestecate cu sentimente puternice de mândrie, de autosuficiență, de superioritate și de dispreț față de alteritatea etnică. Această deviație, din cauza căreia creștinismul răsăritean riscă să își piardă catholicitatea, cel puțin în accepțiunea ei geografică, este evidentă atât la greci, ruși, sârbi, bulgari, cât și la români, și are cauze precise, în principal statutul politic al

acestor țări în secolele XV-XIX. După cucerirea Peninsulei Balcanice de către otomani, nemaieexistând o putere politică independentă în aceste țări, ci un conglomerat de popoare în cadrul unui imperiu multiethnic, oamenii s-au strâns și mai puternic în jurul singurei instituții rămase în picioare: Biserica. Mai mult, o dată cu afirmarea naționalismului în secolul al XIX-lea, în lipsa unei instituții politice care să ofere coeziune oamenilor, singurul factor catalizator în vederea emancipării naționale a fost Biserica. Acesta este momentul și felul în care începe să se realizeze contagiunea ortodoxiei cu elemente naționaliste¹ în majoritatea țărilor ortodoxe, dar nu în toate.

Rusia este excepția. Ea nu a făcut niciodată parte din rândul țărilor supuse de turci, nu a cunoscut frământările naționale prin care au trecut țările sud-est europene în secolul al XIX-lea, și totuși naționalismul ortodox rus a fost și rămâne foarte puternic, până astăzi Moscova considerându-se *a treia Romă*. Multe din hagiografiile ruse din perioada medievală încep cu preamărirea Rusiei², țărani ruși manifestă pentru țara lor, “Sfânta Rusie” sau “Mama Rusia”, un sentiment pur religios, iar mândria rusului de a aparține credinței *pravoslavnice* este general cunoscută. Pornind de la aceste constatări, ne-am propus în lucrarea de față să trecem în revistă istoria Rusiei și a Bisericii Ortodoxe din Rusia în secolele XVI – XVII pentru a vedea care sunt rădăcinile acestui naționalism

Punctul de plecare: sinodul de la Ferrara-Florența

În anul 988, Vladimir, conducătorul rușilor kieveni, se convertește la creștinism și primește botezul de la Bizanț, căsătorindu-se mai apoi cu Ana, sora împăratului de la Constantinopol. Organizează apoi convertirea poporului său, după ce statuia zeului Perun, cel cu cap de argint și mustăți de aur este rostogolită din vârful dealului care domina Kievul³. Atât în perioada kieveană cât și în cea mongolă, mitropoliții Moscovei erau greci și erau numiți de Constantinopol. În tot acest timp, rușii au privit înspre Constantinopol ca înspre

¹ Andrea Riccardi, *Mediterraneo: cristianesimo e islam tra coabitazione e conflitto*, Milano, 1997, *passim*

² Mare parte din viețile de sfinți scrise în Evul Mediu începeau cu această frază standard: „O, renumit și luminos pământ rus, împodobit de atâtea râuri și de atâtea specii de păsări, de animale și de creaturi de orice fel, pe care Dumnezeu, pentru a înveseli omul, le-a creat pentru a delecta și susține diferite nevoi ale naturii umane; după care i-a făcut darul credinței, al botezului și l-a umplut de orașe mari, de biserici și de cărți pline de dragoste de Dumnezeu, arătându-i astfel calea mântuirii...” (Tomás Špidlik, *Marii mistici ruși*, Galați, 1997, p. 328)

³ Timothy Ware, *Istoria bisericii ortodoxe*, București, 1993, p. 83

biserica-mamă, nutriend pentru ea un sentiment aproape de venerație, sentiment care însă se clatină o dată cu sinodul de la Ferrara-Florența⁴.

Situația disperată a Imperiului în secolul al XV-lea în fața avansării turcilor în Balcani îl determină pe împăratul de la Constantinopol să accepte Unirea de la Ferrara-Florența, în speranța că Papa Eugeniu al IV-lea va mobiliza armatele occidentale în vederea izgonirii turcilor din Europa. Actul unirii, *Laetentur caeli*, a fost semnat de cei mai mulți dintre participanții la congres, printre care și Isidor, mitropolit de Kiev. Întors acasă, acesta slujește liturghia la Kremlin și îl pomenește pe papă, însă este socotit trădător: închis de marele cneaz Vasile II într-o mănăstire, este depus în 1442 de un sinod bisericesc, după care fuge la Roma unde va fi făcut cardinal⁵. Considerând că Biserica de la Constantinopol, unindu-se cu Roma, a căzut în apostazie, în schismă, și ca urmare nu mai păstrează puritatea dreptei credințe, în 1448 episcopii ruși vor alege un mitropolit propriu, în persoana lui Iona de Riazan, fără aprobarea Constantinopolului, care va recunoaște autocefalia abia în 1461. Așadar vorbim de crearea unei autocefalii naționale, rusești, prin schismă față de Constantinopol.

Relațiile dintre ortodoxia greacă și cea rusească devin tensionate, rușii privind suspicioși la ortodoxia grecilor, mai ales că interpretau căderea Constantinopolului ca o pedeapsă divină pentru cele întâmplate la Florența⁶. În viziunea rusă, Marele Cneaz al Moscovei a rămas singurul monarh ortodox din lume, stăpân peste un vast teritoriu scuturat de jugul mongol și unificat de către Ivan al III-lea, iar rușii au rămas păstrătorii adevăratei credințe. La 1492, mitropolitul Zosima scria: *Împăratul Constantinopolului a clădit a doua Romă, Țarigrad; dar suveranul și autocratorul tuturor rușilor, Ivan Vasilievici, noul Constantin, a pus temelile unui nou oraș al lui Constantin, Moscova*⁷. Apare astfel încet-încet, ideea că Rusia este *a treia Romă*, care a luat locul celei de-a doua Rome, căzute în apostazie.

Ortodoxie și politică în sec. XVI: cearta asupra bunurilor eleziastice și *a treia Romă*

Doi factori vor contribui la întărirea legăturii dintre Biserică și Stat în secolul al XVI-lea: pe de o parte cearta dintre posesori și neposori asupra pământurilor bisericești, care va avea ca efect adoptarea unui formalism ritual cu grave repercusiuni în plan politic, iar pe de

⁴ Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, București, 2002, p. 293

⁵ Boris A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, p. 43-45

⁶ Steven Runciman, *Marea Biserică în captivitate*, p. 354

⁷ *Ibidem*, p. 355

altă parte apariția ideii de *a treia Romă* - teoretizarea monarhiei de drept divin, care în secolul următor va da naștere la viziunea misiunii speciale și a rolului de protector pe care îl are Rusia în întreaga ortodoxie.

Cearța asupra bunurilor ecleziastice și disputa dintre posesori și neposori își au originea în viziunea despre viața spirituală a doi mari sfinți ruși ai acelei perioade: Nil Sorsky, un pustnic din pădurile de dincolo de Volga, adept al unui monahism contemplați, și Iosif, egumen de Volokolamsk, adept al unui monahism practic. Cearța are la bază atitudinea pe care se considera că trebuie să o aibă călugărul față de proprietățile și averile bisericesti: Nil era fidel idealului de sărăcie monastică, considerând că principala datorie a monahului este să se retragă din lume și să se roage pentru oameni, în timp ce Iosif considera că biserica poate deține proprietăți pentru a face misiune și a-i ajuta pe cei nevoiași. Departe de a fi doar două opinii diferite despre bunurile bisericesti, ele ascund două viziuni diferite despre relația dintre Stat și Biserică. Să analizăm pe rând ideile celor doi reformatori.

Nil Sorski, adept al ideilor isihaste athonite și al unui monahism interiorizat, contestă dreptul mănăstirilor de a avea pământ, pe motiv că doar laicii aveau îndatoriri sociale, în timp ce datoria călugărului este să se detașeze de lume, să ducă o viață în sărăcie și lipsuri, deoarece călugării deținători de pământ erau nevoiți să se ocupe de lucrurile pământești, care îi îndepătau de la cele sfinte⁸. Viziunea despre monahism al lui Nil și a adeptilor săi aduce după sine și o anumită viziune asupra relației dintre Biserică și Stat. Preocupați de universalitatea bisericii, neposesorii erau adeptii delimitării clare între lucrurile Cezarului și cele ale lui Dumnezeu, ai separației dintre Biserică și Stat, considerând că statul nu are niciun drept să se amestece în problemele religioase. De exemplu, în cazul ereziilor susțineau că acestea țin de competența bisericii, și în consecință trebuie rezolvate de aceasta prin mijloace pașnice, fără intervenția statului, ei condamnând toate formele coercitive împotriva ereticilor și propovăduind toleranța și respectul față de libertatea umană⁹.

De cealaltă parte, Iosif de Volokolamsk a fost văzut fie ca promotorul, atât în teorie cât și în practică, al unui absolutism ce urmărește să supună Biserica Statului; pe de altă parte, fie un reprezentant al unui "clericalism politic", un fel de duplicat al lui Ignațiu de Loyola.¹⁰

⁸ Timothy Ware, *op. cit.*, p. 110

⁹ *Ibidem*, p. 111

¹⁰ Tomás Špidlík, p. 101

Iosif este un tradiționalist în sensul deplin al cuvântului, în mănăstirea întemeiată de el la Volokolamsk observându-se tocmai dorința lui de a evita orice fel de originalitate, accentul fiind pus pe respectarea cu sfințenie a Tradiției, a Sfinților Părinți, a Regulilor monahale, a disciplinei. Spre deosebire de Nil, care propovăduia rugăciunea mistică, lăuntrică și personală cu Dumnezeu, Iosif era adeptul rugăciunii liturgice, al fastului în slujbe, al importanței icoanelor și cântărilor, el punând un foarte mare accent pe formele exterioare ale devoțiunii creștine. Iosif și adepții săi susțin dreptul mănăstirilor de a avea pământ, întrucât accentul se punea pe latura practică și socială a creștinismului: călugării trebuie să se îngrijească¹¹ de bolnavi și de săraci, trebuie sădea ospitalitate și învățătură, iar pentru aceasta au nevoie de pământuri și de bani, pe care nu le folosesc pentru ei înșiși, ci pentru lume.

Spre deosebire de adepții lui Nil, care predicau mesajul universal al bisericii, adepții lui Iosif erau mari patrioți. Credeau în necesitatea edificării pe pământ a unei cetăți a lui Dumnezeu căreia Moscova i-ar fi fost centrul¹² și care ar fi reflectat cetatea cerească. Noul imperiu moscovit este văzut ca un soi de mănăstire mare, al cărei cap este “domnul domnilor în tot pământul rus. Dumnezeu i-a dat toată puterea și numele său este pantocrator”, iar Moscova se considera că trebuie să ia locul Constantinopolului, țarul urmând să aibă aceleași puteri ca împăratul constantinopolitan în trecut: “Sfintele Canoane poruncesc să se cinstească împăratul și să nu se rivalizeze cu el. Nici episcopii din vremea veche, nici cei patru patriarhi, nici papa roman când era prezent la sinodul ecumenic, nu au îndrăznit vreodată să facă altfel. Și dacă împăratul se ridică împotriva unuia sau a altuia, îndată acesta cerea iertare cu blândețe și smerenie”¹³. “Prin natura sa, țarul este egal cu ceilalți oameni, dar prin demnitatea sa el este egal preafântului Dumnezeu. El nu e doar slujitorul lui Dumnezeu, ci reprezentantul său, veghind asupra purității credinței și asupra siguranței bisericii. Pentru aceasta Dumnezeu i-a dat sabia”¹⁴. Așadar, ei erau adepții unei uniuni puternice între conducătorul autocrat și o biserică bogată și puternică, cu preeminența celui dintâi. Având în vedere această viziune asupra Statului, ne putem da seama care era atitudinea posesorilor în privința ereticilor: dacă erau recalcitranți, Biserica putea apela la puterea civilă pentru a-i întemnița, tortura, arde pe rug, așa cum s-a întâmplat cu ereticii iudaizanți (Iosif de Volokolamsk a condus atacul ecleziastic împotriva acestora, care au sfârșit prin a fi condamnați de sinodul din 1504 și arși

¹¹

¹²John Mayendorff, *Biserica ortodoxă ieri și azi*, p. 91

¹³*Apud* Tomás Špidlik, *op. cit.*, p. 105

¹⁴*Apud* Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, p. 329

pe rug¹⁵). Înșiși neposesorii, în conflictul sus amintit, au sfârșit prin a fi condamnați și eliminați.

Concepțiile iosefiților sunt în strânsă legătură cu dezvoltarea teoriei referitoare la *a treia Romă*. După cum am văzut mai sus, acceptarea de către greci a uniunii florentine a generat neîncrederea rușilor în ortodoxia greacă, ba mai mult, cucerirea Constantinopolului a consolidat poziția marelui cneaz în ochii ortodocșilor ruși¹⁶, le-a întărit convingerea că Dumnezeu i-a pedepsit pe greci pentru căderea lor în erezie. Moscova era considerată a fi singura păstrătoare a integrității credinței, deci urmașa Bizanțului. Teoria începe să prindă contur în a doua jumătate a secolului al XV-lea (în 1482 marele cneaz Ivan III se căsătorește cu Sofia Paleoloaga, nepoata ultimului împărat de la Constantinopol, și cu această ocazie adaugă acvila bicefală bizantină blazonului său cu Sfântul Gheorghe, adoptă ceremonialul curții constantinopolitane și încoronarea după ritul constantinopolitan, luându-și titlul de *samodârjeț* sau *autocrator*¹⁷), dar va fi formulată definitiv de către Filotei de Pskov în secolul următor, într-o scrisoare adresată lui Vasile III, în care vede “singurul basileu al tuturor creștinilor” căruia i se supun toți conducătorii creștini¹⁸, iar capitala sa, Moscova, este noua Romă: Dumnezeu “te-a ridicat pe tine, Prealuminat și **Singur Stăpânitor** și Mare Cneaz, **Țar** creștin ortodox și Domn al tuturor, care ești stăpânitor al teritoriilor sfintelor tronuri ale lui Dumnezeu, al sfintelor, universale și apostolice Biserici ale Preasfintei Maici a lui Dumnezeu... **în locul Romei și al Constantinopolului... Acum strălucește în lume ca soarele de pe cer, a treia Romă a imperiului tău suveran** și a sfintei Biserici sinodale apostolice, care este în credința creștină ortodoxă... Fii cu priveghere și îngrijește-te, preacredinciosule țar, ca toate imperiile creștine să se unească cu al tău. **Pentru că două Rome au căzut, dar a treia stă în picioare, iar a patra nu va fi niciodată**”¹⁹. Cu privire la felul în care teoria celei de *a treia Romă* a fost dezvoltată în Rusia, trebuie să remarcăm că ea nu a fost decât o distorsionare a relației clasice dintre Biserică și Stat (*simphonia*). În Bizanț exista o elită laică educată, exista tradiția democratică antică care dădea laicilor, clericilor și

¹⁵Nicholas V. Riasanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iași, 2001, București, 2001, p. 138

¹⁶Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 328

¹⁷Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului*, vol. II, Sibiu, 2008, p. 255

¹⁸Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 330

¹⁹ Steven Runciman, *op. cit.*, p. 357. Sublinierea în text ne aparține. De remarcat faptul că nu putem vorbi neapărat de o *translatio imperii*. Așa cum remarcă teologul grec Christos Yannaras, rușii credeau că *a treia Romă* „o înlocuiește, nu o continuă pe cea de-a doua. Este destinată n să promoveze sau să păstreze, ci să substituie și să recreeze tradiția constantinopolitană greacă, să construiască din temelii noua (a Treia) Romă, ca să le înlocuiască pe cele două care decăzuseră” (Christos Yannaras, *Contra religiei*, București, 2011, p. 225)

mănăstirilor posibilitatea de a se opune deciziilor arbitrare ale împăratului în materie de religie (și care dețineau astfel un control moral asupra împăratului²⁰), la care se adaugă și dimensiunea ecumenică, universală a imperiului. Prin adoptarea teoriei Moscovei ca a treia Romă și prin subordonarea bisericii față de conducătorul laic, universalismul creștin al noii Rome va fi transformat și distorsionat în cadrul mai restrâns al naționalismului moscovit, după cum bine remarca Dimitri Obolensky²¹.

În secolul al XVI-lea, teoreticienii vor merge atât de departe încât vor crea o genealogie a cneajilor moscoviți până la împăratul Augustus (acesta și-ar fi lăsat fratele, Prus, să domnească pe malul Vistulei, Ruricii moscoviți fiind urmașii acestui Prus), se vor revendica ca fiind creștinați de Sfântul Apostol Andrei, vor adopta teoria pălăriei lui Constantin Monomahul²² sau pe cea a “comănacului alb” provenit de la Constantin cel Mare și Silvestru²³ și care avea rolul de a face transferul de putere dinspre prima Romă înspre a treia Romă, conferindu-i astfel legitimitate. Această teorie a celei de-a treia Rome este importantă întrucât ea va deveni baza ideologică a naționalismului rus și a mișcării raskolnicilor în secolul al XVII-lea.

Secolul al XVII-lea: reformele lui Nikon și *raskolul*, rezultat al naționalismului ortodox

Alianța dintre puterea spirituală și cea temporală a dat naștere unui naționalism rus bazat pe credința ortodoxă, la care a contribuit și imixtiunea bisericii în afacerile politice la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor. În anul 1598, când dinastia Ruricilor se stinge, patriarhul Iov (în 1589 mitropolia moscovită devine patriarhie), sprijină alegerea lui Boris Godunov ca țar (de altfel, ajutorul era reciproc, Boris Godunov fiind artizanul ridicării mitropoliei la rang de patriarhie²⁴). În contextul crizei dinastice, alt patriarh, Hermoghen, face apel la populație de a-i alunga pe poloni din Rusia (1610-1612) și de a nu accepta decât un țar rus (Mihail Romaov este ales în 1613). Observăm așadar că biserica are un rol important în

²⁰*Ibidem*, p. 360

²¹ Dimitri Obolensky, *Russia's Byzantine Heritage*, p. 208

²² Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 330

²³ Alexandr Varona, *Tragedia schismei ruse. Reforma patriarhului Nikon și începuturile staroverilor*, p. 151

²⁴ Înființarea primei patriarhii naționale și așezarea ei pe poziția a șasea în ierarhia onorifică a patriarhiilor istorice nu poate fi socotită altfel decât semnul clar al succesului naționalismului în politica ecleziastică (Christos Yannaras, *op. cit.*, p. 224)

construirea sentimentului național, practic biserica a fost cea care a ținut poporul rus unit în perioada instabilă dintre sfârșitul Ruricilor (1598) și alegerea Romanovilor (1613).

Secolele XVII-XVIII vor cunoaște tendințe extreme în ceea ce privește relația Stat-Biserică: pe de o parte încercarea unor patriarhi de a transpune în mediul ortodox rusesc teoriile occidentale despre sacerdoțiu (supunerea puterii temporale față de cea spirituală), pe de altă parte aservirea totală a puterii spirituale față de cea temporală și transformarea Bisericii într-un simplu departament al statului.

O creștere substanțială a puterii și prestigiului patriarhului poate fi constatată în vremea patriarhatului lui Filaret (†1633), tatăl biologic al țarului Mihail Romanov. Filaret preia cu fermitate frâiele guvernării în 1619 și introduce o serie de reforme: obține confirmarea jurisdicției sale directe asupra tuturor bisericilor și mănăstirilor din stat, precum și dreptul de a judeca populația în toate chestiunile cu excepția celor penale; își stabilește propriul *prikaz* pentru problemele administrative, financiare și judiciare, fixându-și propriile taxe și organizând colectarea lor. Pentru a putea conduce în numele fiului său, i se acordă în mod excepțional titlul de *mare suveran*, practic instituindu-se astfel o diarhie în fruntea Rusiei, sau mai precis o teocrație²⁵ care a dat roade bune atât cât a trăit Filaret. Are loc astfel centralizarea și consolidarea noii dinastii în care poporul vedea unită puterea civilă cu cea bisericească²⁶.

Unul din patriarhii următori, ambițiosul Nikon (†1681), reușește să obțină de la țarul Aleksei titlul de *mare suveran*, care îi fusese dat lui Filaret în mod excepțional, ca tată al țarului Mihail. În mod tradițional, în dreptul bizantin, Legea VI din *Codul lui Justinian* reglementa relația Stat-Biserică prin teoretizarea *simfoniei*. Însă Nikon începe să pună în aplicare o teorie de sorginte occidentală, complet străină ortodoxiei: va proclama superioritatea puterii sacerdotale asupra celei laice, teorie cu care intrase în contact cel mai probabil la Novgorod, unde circulau ideile faimoasei *Donatio Constantini*. Nikon era hotărât să facă uz de ea, mai ales că avea și două precedente, *Donatio* fiind folosită de Biserică în 1503 și 1550 împotriva lui Ivan III, respectiv împotriva lui Ivan IV cel Groaznic, pentru a se apăra proprietățile bisericii²⁷. Ca urmare, Nikon introduce *Donatio Constantini* în colecția sa de drept canonic, scriindu-i episcopului Paisie Ligaridis al Gazei: “Nu ai aflat din cele scrise mai sus că cea mai mare autoritate a clerului nu e primită de la regi sau țări, ci dimpotrivă, preoții

²⁵ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 443-444

²⁶ Nicoale Chifăr, *op. cit.*, p. 259

²⁷ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 448

sunt cei care îi ung pe împărați? Este clar, deci, că clerul este mult superior regilor”²⁸. Acuzat de papism, Nikon replică: “Și de ce să nu-l respectăm pe papă pentru ceea ce are bun?”²⁹. Țarul Aleksei nu a tolerat această atitudine: în 1666-1667 sinodul de la Moscova, în frunte cu capii patriarhiilor orientale, condamnă ideile lui Nikon, îl caterisește și restabilește vechea concepție politică bizantină (dreptul conducătorului de a supraveghea Biserica), acesta devenind practic instrumentul prin care Biserica Rusă a fost ulterior transformată în sluga supusă a statului conform unor concepții care nu erau nici rusești, nici bizantine³⁰.

Nikon a inițiat o serie de reforme în Rusia, menite să aducă biserica rusească pe linia celei grecești și a celorlalte biserici orientale, lucru care va duce la schismă în cadrul Bisericii rusești. Patriarhul era un mare admirator al ortodoxiei grecești: “Sunt rus, fiu de ruși, dar credința și religia mea sunt grecești”³¹. El se hotărăște să pornească mișcarea de îndreptare a cărților, după ce în 1649, cu ocazia unei vizite la Moscova, patriarhul Ierusalimului îi atrage atenția asupra diferențelor dintre ritul grecesc și cel rusesc, sugerând că în acesta din urmă se strecuraseră greșeli în timp, greșeli pe care însă nimeni nu îndrăznea să le corecteze. Atitudinea rușilor față de orice intervenție (noutate) era una de respingere, ei nu puteau accepta ideea că credința le fusese transmisă greșit; pentru rusul de rând, care nu putea face distincție între aspectele exterioare ale credinței (ritul) și cele esențiale (dogma), schimbarea formei, a anumitor ritualuri încetățenite și transmise din moși strămoși, echivala cu decăderea din credință. Și aici nu putem remarca influența ideilor pe care Iosif de Volokolamsk și adepții săi le-au lăsat moștenire Bisericii și societății rusești.

Pentru a înțelege mai bine atitudinea rușilor, se impune să facem o scurtă schiță a societății. Din punct de vedere politic, *Sfânta Rusie* se prezenta ca o națiune ce părea în întregime o *Mare Biserică*. Arhidiaconul Paul din Alep, care a stat în Rusia între 1654-1656, descrie atmosfera de la Curte: banchetele erau acompaniate nu de muzică, ci de citiri din viețile sfinților, nefiind permise glumele, veselia, râsul, băutura sau mestecatul/fumatul opiumului – arhidiaconul sirian povestește cum era cât pe ce să fie condamnat pentru că mesteca tutun. La slujbele ce durau mai mult de șapte ore participau țarul cu întreaga Curte

²⁸ *Apud* Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 448

²⁹ Nicholas V. Riasanovsky, *op. cit.*, p. 195

³⁰ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 449

³¹ Timothy Ware, *op. cit.*, p. 115

(nobili, prințese, doamne de onoare, copii), ceea ce l-a făcut pe diaconul sirian să exclame: “Cine ar fi crezut că o să-i depășească în pioșenie și pe pustnicii din deșert?”³².

În acest context hotărăște Nikon să-și implementeze reformele. Trimite monahi la Sfântul Munte să aducă cât mai multe manuscrise grecești originale care sunt confruntate cu cele vechi rusești de către specialiști în limba greacă aduși de la Kiev. Noile cărți sunt tipărite, iar Nikon cere Bisericii Ruse să se conformeze cu strictețe regulilor celor patru patriarhate: semnul crucii să se facă cu trei degete, și nu cu două, așa cum făceau rușii; înlocuirea crucii rusești cu opt brațe, cu cea grecească cu patru brațe; la slujbele din Postul Mare se va cânta *Aliluia* de trei ori și nu de două; înlăturarea sintagmei “adevăratul Domn”, adăugată de ruși în Crez la primul articol despre Duhul Sfânt (*Și întru Duhul Sfânt, adevăratul Domn...*), deoarece trăda influențe luterane, accentul căzând în acest caz pe revelația Sfântului Duh³³ etc.. Nikon reformează și organizarea liturghiei: interzicând multivocalitatea³⁴, și introducând univocalitatea și cântarea bizantină etc. Sunt impuse schimbări inclusiv în ținută: hainele monahilor trebuie făcute după model grecesc³⁵, iar preoții sunt datori să poarte plete (obligație care nu era justificată de vechea practică bizantină, ci dar de uzanțe neogrecești, datând de după ocupația turcă)³⁶.

Reforma lui Nikon a creat o puternică opoziție, condusă de protopopii Ioan Neronov și Avvakum, acesta din urmă devenind primul martir al vechilor credincioși. Aceștia nu puteau accepta că vechile cărți le-au fost transmise cu greșeli, așa cum nu puteau accepta niște cărți corectate în funcție de ale grecilor și al ucrainenilor³⁷. Grecii erau cei care fuseseră pedepsiți pentru acceptarea unirii la Ferrara-Florența, prin căderea imperiului lor în mâinile tucilor, ca urmare, ei nu mai erau păstrătorii adevăratei credințe. Ucrainenii erau și ei considerați apostatați după Unirea de la Brest din 1596, iar acei învățați care ajutaseră la corectarea cărților, erau suspectați ca fiind cunoscători ai limbii latine și ca având contacte cu “ereticii” romano-catolici. Să nu uităm că resentimentul rușilor față de romano-catolici crescuse foarte tare după Unirea de la Brest, patriarhul Filaret fiind un mare adversar al lor și dispunând rebotezarea

³² Paul din Alep *apud* Timothy Ware, *op. cit.*, p. 114

³³ Nicolae Chifăr, *op. cit.*, p. 261

³⁴ Aceasta se practica de secole în bisericile rusești: pentru a scurta timpul slujbei, preotul rostea rugăciunile și ecteniile din altar în același timp în care corul sau cântăreții cântau la strană, recitându-se astfel simultan o serie de rugăciuni, texte și cântări care în mod normal ar avea o anumită succesiune. Așa cum este de așteptat, slujbele religioase erau un Turn Babel din care nimeni nu mai înțelegea nimic (Alexandr Varona, *op. cit.*, p. 69)

³⁵ *Ibidem*, p. 109

³⁶ John Mayendorff, *op. cit.*, p. 93

³⁷ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 446

tuturor emigranților din regatul polono-lituanian; mai mult, frica de contaminare cu idei eretice era atât de mare încât toți străinii din Moscova au fost mutați într-un cartier special creat pentru ei, *Slobozenia Nemțească*³⁸. În ochii acestor radicali ruși, Rusia rămăsese singura țară ortodoxă neviată de influențe străine.

Se pare că *raskolul* s-a produs “nu pentru fetișizarea ritualului, ci pentru înlocuirea tradițiilor rusești de practică bisericească cu cele grecești, lucru inacceptabil pentru conștiința religioasă a credinciosului rus pentru care unitatea dintre rit și dogmă nu putea fi pusă în discuție”³⁹. Practic naționalismul este cauza primordială a *raskolului*: raskolnicii nu puteau accepta că spiritul creștin și autenticitatea vechii ortodoxii ruse și tradițiile spirituale rusești puteau fi înlăturate în favoarea celor grecești. Cei care s-au opus reformei nikoniene și au păstrat vechile rituri, au luat denumirea de *vechi credincioși* sau *staroveri* (numiți *raskolnici* de Biserica oficială, de la *raskol* care înseamnă *schismă*). Ei vor fi aspru persecutați de către Nikon, și apoi de către țar, liderul lor, Avvakum, fiind ars pe rug în 1681. Adepții îi vor considera pe reformatori Antihriști și apostatați, preferând să sinucidă prin post (înfometare) sau să își dea singuri foc (cca. 30.000 de persoane au preferat această soluție) decât să ajungă în “Biserica lui Antihrist”⁴⁰.

Cazul raskolnicilor este un exemplu tipic de ortodoxie pătrunsă de naționalism. Punctul de plecare al doctrinei starovere este învățătura eshatologică despre *A treia Romă* și unicitatea ortodoxiei ruse⁴¹, unicitate care trebuia dusă mai departe cu orice preț, aceasta fiind și misiunea Bisericii. Raskolnicii susțineau că ei sunt adevărații și singurii păstrători ai ortodoxiei pure și curate a Bizanțului: în viziunea lor vechiul rit rusesc nu era unul greșit, ci păstra elemente arhaice din vechiul rit bizantin de secol X, pe care rușii l-au păstrat așa cum l-au primit, dar pe care grecii l-au modificat în sec. XIII-XIV sub influență catolică⁴². Din cauza distanței, iar apoi a Conciliului florentin care a pus capăt legăturii dintre Constantinopol și Moscova, rușii nu au mai apucat să asimileze diferențele.

Revenind la țarul Aleksei, acesta a sprijinit reformele nikoniene nu doar din motive spirituale, cât datorită avantajelor politice pe care i le aducea apropierea de greci. Ajutorul dat de aceștia în implementarea reformei a dus la apropierea cercurilor moscovite de cele grecești,

³⁸ Alexandr Varona, *op. cit.*, p. 62.

³⁹ *Ibidem*, p. 26

⁴⁰ Nicolae Chifăr, *op. cit.*, p. 262

⁴¹ Alexandr Varona, *op. cit.*, p. 151

⁴² *Ibidem*, p. 19

Biserica constantinopolitană fiind respectată din nou ca sursă a credinței de către ruși⁴³. Moscova începe să fie tot mai interesată de soarta ortodocșilor din Răsărit, iar Aleksei tot mai atras de ideea de a acționa ca unic conducător ortodox și de a proteja populațiile din Balacani; deja sub țarul Feodor al III-lea, când Rusia se va confrunta pentru prima dată cu sultanul, ideea eliberării popoarelor ortodoxe de sub dominația musulmană a devenit unul dintre principiile de bază ale politicii ruse⁴⁴.

La sfârșitul secolului al XVII-lea imixtiunea politicului în treburile ecleziastice va fi tot mai mare, ea culminând cu totala supunere a Bisericii de către Stat la începutul secolului următor. Dorind să evite apariția unui nou Nikon, Petru cel Mare desființează Patriarhia, pe care o înlocuiește cu o structură de inspirație occidentală și luterană⁴⁵: un sinod dirigent (Sfântul Sinod) în frunte cu un oberprocuror laic numit de țar. Biserica este astfel redusă la nivelul unui departament de stat.

Deși nu a cunoscut o stăpânire străină de lungă durată care să coaleză populația în jurul singurului focar de rezistență – Biserica, Rusia a fost contaminată și ea de idei naționale. În cercetarea de față am încercat să văd cum s-a ajuns la această situație, care sunt cauzele naționalismului evident la rușii atât de mândri de *pravoslavnicia* lor. Am încercat să văd aceste cauze deoarece consider că doar o examinare atentă a istoriei și o recunoaștere sinceră a greșelilor poate duce la corectarea a ceea ce nu a existat în creștinismul originar: naționalismul.

Această apariție a naționalismului în ortodoxia rusească s-a realizat treptat, punctul de plecare fiind Sinodul uniunist de la Ferrara-Florența, în urma căruia rușii au încetat să mai privească spre Constantinopol ca spre o biserică “curată”: de acum, integritatea credinței o păstrează Rusia. Secolul al XVI-lea aduce după sine un puternic cezaro-papism, în urma victoriei taberei posesorilor asupra neposesorilor în disputa asupra bunurilor ecleziastice. Posesorii vor imprima bisericii, pentru următoarele secole, un tradiționalism rigid, care va avea efecte devastatoare asupra unității bisericii și tot ei vor fi cei care creează teoria celei de *A treia Rome*. La sfârșitul secolului, când în Ucraina are loc uniunea de la Brest, rușii sunt convinși că doar în biserica rusă se mai păstrează credința necoruptă de erezie.

⁴³ Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 449

⁴⁴ *Ibidem*

⁴⁵ *Ibidem*, p. 479; Nicolae Chifăr, *op. cit.*, p. 263

Secolul al XVII-lea cunoaște o tendință bizară, străină ortodoxiei, de implementare în spațiul rus a teoriei occidentale a superiorității puterii sacerdotale. La începutul secolului, patriarhul Filaret, tatăl trupesc al țarului Mihail Romanov, conduce Rusia în numele fiului său, iar în a doua jumătate a secolului, patriarhii Nikon și Adrian vor încerca într-o tentativă eșuată să-și subordoneze puterea temporală. Astfel nici nu e de mirare că pentru rusul de rând, statul sau biserica erau cam același lucru, conduse ambele când de Țaru, când de patriarh. De aici și până la ruptură în cadrul ortodoxiei ruse nu este decât un pas: atunci când Nikon reformează ritualul, îndreptând cărțile și formele de devoțiune vechi rusești (considerate greșite) după obiceiurile Bisericilor grecești, *raskolul* ia naștere. Oamenii nu acceptă că forme ale credinței lor pravoslavnice vechi rusești sunt greșite, în timp ce ritualurile “apostaților” greci sunt cele corecte. *Raskolul* este, după părerea mea, cel mai elocvent exemplu de pătrundere a ortodoxiei de ideologie naționalistă, în limitele în care putem discuta de naționalism în secolul al XVII-lea. Petru cel Mare, prin desființarea patriarhiei și aducerea la conducerea bisericii a unui consiliu dirigenț în frunte cu oberprocurorul laic numit de țar, nu face decât un ultim pas în asimilarea Bisericii cu statul. Având în vedere toate aceste considerente nu e de mirare că unii istorici, cum ar fi Arnold Toynbee asociau biserica cu spiritul reacționar țarist, afirmând că Biserica rusă ar fi moștenit de la Bizanț structura statului totalitar⁴⁶.

⁴⁶ Dimitri Obolensky, *Russia's Byzantine Heritage*, p. 201

Bibliografie

- Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. II, Sibiu, 2008
- Dvornik, Francis, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, București, 2001
- Gudziak, Boris A., *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge – Massachusetts, 1998
- Mayendorff, John, *Biserica ortodoxă ieri și azi*, București, 1996
- Obolensky, Dimitri, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, București, 2002
- Idem*, *Russia's Byzantine Heritage*, în „Oxford Slavonic Papers”, nr. 1, 1950, articol accesat pe http://hiphi.ubbcluj.ro/isce/download.html?r=private&f=C02_03a_tema1_2.pdf
- Riasanovsky, Nicholas V., *O istorie a Rusiei*, Iași, 2001
- Riccardi, Andrea, *Mediterraneo: cristianesimo e islam tra coabitazione e conflitto*, Milano, 1997
- Runciman, Steven, *Marea Biserică în captivitate*, București, 2013
- Špidlík, Tomáš, *Marii mistici ruși*, Galați, 1997
- Varona, Alexandr, *Tragedia schismei ruse. Reforma patriarhului Nikon și începuturile staroverilor*, București, 2002
- Ware, Timothy, *Istoria Bisericii Ortodoxe*, București, 1993
- Yannaras, Christos, *Contra religiei*, București, 2011